Contrareforma și Iluminismul rozicrucian

Dragoș DRAGOMAN

Universitatea „Lucian Blaga" din Sibiu
"Lucian Blaga" University of Sibiu
Personal e-mail: dragos.dragoman@ulbsibiu.ro

Counter-reformation and the Rosicrucian Enlightenment

The wake of the Thirty Years War is a period marked by the intellectual hope expressed by the Rosicrucian manifestos that a new era of knowledge would arise. What was to be seen as a failed Renaissance or an early Enlightenment is a period marked by the confluent ideas of alchemy, cabbala and other esoteric influences, mixing with the scientific quest for the functioning models of what is to be known. The brutal end put to this late Renaissance is related to the political and religious issues raised by the rivalry to the throne of Bohemia and the subsequent domination of the German Empire. In the aftermath of the great destruction, pure mathematical and physical science would dominate the European history, leaving behind the esoteric heritage of the Renaissance.

Keywords: Rosicrucian manifestos, esoteric philosophy, modern science, European history.

Se poate spune despre toată Europa centrală, nu doar despre Viena, că este sinteza dintre politică și cultură. Această sinteză poate fi abordată din numeroase puncte de vedere, dar Europa centrală a fost deseori și martora sfârșitului culturii, al unui anumit tip de cultură, sub presiunea politicii de persecuție sau de distrugere. Acesta este și cazul distrugerii Iluminismului rozicrucian din Boemia de către Habsburgii și iezuiții victorioși în bătălia care deschide Războiul de Treizeci de ani.[1] Desigur, curente artistice și intelectuale au mai fost brutal oprite, dezrădăcinate sau deviate de mari evenimente politice și militare. Ne putem gândi la pribegia marilor artiști renascentiști, odată cu devastarea Romei în 1527,[2] care a răspândit manierismul în Italia și a pus capăt marii tradiții renascentiste romane.[3] Într-un fel, chiar Primul Război Mondial este conflictul teribil care a pus capăt extraordinarei explozii de creativitate artistică a Vienei epocii Secession.[4]

Dar ce este Iluminismul rozicrucian, cum s-a manifestat și cum a fost el curmat brutal, dar mai ales, ce importanță are el în dezvoltarea ideilor modernității europene? În termenii lui Yates, acesta desemnează o etapă a istoriei europene, o etapă intermediară între Renaștere și așa-zisa revoluție științifică din secolul al XVII-lea.[5] O perioadă de înflorire a sintezei dintre tradiția hermetic-cabalistă a Renașterii și o altă tradiție hermetică, cea a alchimiei, [6] o etapă marcată de publicarea și răspândirea „manifestelor rozicruciene". Importanța acestei etape rezidă în așteptările create de mulți oameni de cultură, în special de către rozicrucieni dar nu numai de ei, pentru renașterea, reînnoirea și extinderea cunoașterii în toate domeniile considerate relevante.[7] Reprimarea severă de către Biserică (atât cea catolică, cât și cele protestante, în egală măsură) a tendințelor iluministe de acest tip a produs o reacție neașteptată. Pe de-o parte, auto-cenzura multor autori, precum Francis Bacon,[8] reticenți în a-și expune prea dezinvolt ideile în asociere cu aceste manifeste sau făcând chiar eforturi de a nu fi confundați cu membri ai Frăției rozicruciene, precum René Descartes.[9] Reprimarea avea loc într-o atmosferă marcată, așa cum vom vedea, de procesul împotriva lui Giordano Bruno și de alte procese inchizitoriale deschise împotriva

altora. Vânătoarea de vrăjitoare și de eretici i-a adus lui Galilei un arest la domiciliu, însă lui Giordano Bruno o condamnare la moarte. Condamnarea a venit nu doar pentru concepțiile sale cosmologice, ci și pentru concepțiile sale morale și religioase, pentru insistența sa de a recomanda filozofilor panteismul și de a produce o transformare a cultelor religioase în sensul toleranței și implicării civice, nu în cel al disputelor religioase și politice.[10]

Pe de altă parte, reacția multor intelectuali la reprimarea religioasă a fost tocmai exagerarea rolului rațiunii în cunoașterea științifică a naturii, a universului în general. Dacă, încă pentru Bacon sporirea cunoașterii era atât cea umană, cât și cea divină, ceea ce a reușit să distrugă reprimarea religioasă a fost chiar funcția cunoașterii divine, chiar rolul misticismului autentic în ghidarea întrebărilor despre lume și univers. Considerând drept „vrăjitorie" aproape orice element al tradiției alchimice și hermetice moștenit din Renaștere, în confuzia provocată de panica rozicruciană, Biserica nu a făcut decât să-i ajute pe raționaliști să fondeze întreaga cunoaștere validă pe umerii rațiunii pur umane, cea care folosește resursele matematicii pentru a „decodifica" construcția naturii. Iar aceasta este tocmai perspectiva păstrată de istoria științei moderne, în care Descartes, Copernic, Galilei și Newton sunt cei considerați autorii „dezvrăjirii" lumii, a „trezirii" din tenebrele erorii mistice anterioare.[11]

Ce sunt Manifestele rozicruciene și care este rolul lor ? Deși nesemnate și neasumate explicit de un autor anume, cele două manifeste publicate la Cassel, în Palatinat, în 1614 sau 1615 au stârnit o mare vâlvă.[12] Misterul a fost adâncit de publicarea în 1616 a unei stranii povestiri alchimice, numită *Cununia chimică a lui Christian Rosencreutz*. Deși foarte probabil autorul povestirii alchimice este Johann Valentin Andreae, el nu este și autorul manifestelor.[13] Personajul principal, eroul manifestelor, este părintele C[hristian] R[osen] C[reutz], despre care se spune că a fost fondatorul unui Ordin sau Fraternități mai vechi, renăscute, în care cititorii manifestelor sunt invitați să devină membri.

Dincolo de toate interpretările și dezvoltările ulterioare, în idei și forme de asociere, ceea ce anunță manifestele de la începutul secolului al XVII-lea este o transformare a cunoașterii, o prefacere a valorilor și a societății în ansamblul ei. Ele erau ecoul unei așteptări de transformări radicale, ce se făceau de mult dorite, transformări ce sunt acum posibile, după sfârșitul domniei împăratului Rudolf al II-lea, survenită în 1612. Incluse în tipărituri mai ample, însoțite de prefețe sau postfețe, de „replici" sau comentarii, în traduceri în engleză, franceză și italiană, manifestele enunță o reformă a tuturor artelor, fiind duse la perfecțiune de oameni înzestrați cu mare înțelepciune, ridicați de Dumnezeu. Această înnoire a tuturor artelor este acum posibilă prin dezvăluirea de către Dumnezeu a unei cunoașteri mai desăvârșite atât a Fiului său, Iisus Cristos, cât și a Naturii, făcând ca omul să poată înțelege propria lui noblețe, de ce se numește Microcosmus și cât poate cuprinde din Natură cunoașterea lui. Prin unitate, cei învățați ar putea culege din Cartea Naturii metoda perfectă a tuturor artelor.[14]

Descrierea lui Christian Rosencreutz, misteriosul întemeietor al Frăției, cel care s-a străduit atât de mult către o astfel de reformă a cunoașterii, este cea a unui om luminat, călător în părțile Orientului, unde a învățat Magia și Cabala și cum să le folosească pentru a-și întări credința. Iar aceste cunoștințe deosebite le-a răspândit apoi în Europa, spre uzul oamenilor învățați, magicieni, cabaliști, medici și filozofi, de care nici Europa nu duce lipsă.[15] Ceea ce lipsește aici este o unitate a înțelepților, dar și o acceptare a erorilor trecutului și o dorință sinceră de transformare, de acceptare a unor adevăruri ce par uneori în opoziție cu doctrina dominantă. Prin opoziția lor înverșunată, disprețul și invidia lor, Europa a ratat ocazia unei prefaceri depline. Chiar aici, în Europa, s-ar putea întemeia o societate care să-și îmbogățească conducătorii cu știința ei și să-i călăuzească pe toți cu sfaturile ei, cu principiile ei scoase din toate priceperile, științele, artele și din întreaga natură.[16]

Întors în Germania, fratele R.C. a petrecut multă vreme meditând asupra filozofiei sale, a studiat matematicile și a făurit multe instrumente. Dorind înfăptuirea cât mai grabnică a reformei, dorind să înceapă să-i organizeze pe cei care aveau să-l ajute în acest scop, fratele R.C. a dat naștere Fraternității Crucii cu trandafiri, plecând însă de la un număr foarte limitat de membri, luând numai trei alături de el. Era, desigur, conștient de ce schimbări aveau să aibă loc și mai ales de discordiile ce stăteau la pândă.[17] Apoi ordinul a sporit, rezumă Yates istoria imaginară descrisă în *Fama Fraternitatis*, având drept centru o clădire, Casa Sfântului Spirit, principala preocupare a membrilor fiind aceea de a-i îngriji pe bolnavi, chiar fără bani, dar și de a călători mult, pentru a dobândi și răspândi știință. Se obligau să nu poarte nici o îmbrăcăminte care să-i deosebească, ci să adopte obiceiul vestimentar al oricărei țări în care s-ar afla. Urmau să se întâlnească, suspendând peregrinările, o dată pe an, în Casa Sfântului Spirit.[18]

Descoperirea bolții în care a fost înmormântat Fratele Rosencreutz, după o perioadă în care mulți alți Frați i-au urmat după întemeierea Fraternității, continuă Yates rezumatul *Famei*, a dat un nou imbold cunoașterii fraternității și a operelor sale. Ușa acestei bolți funerare, descoperită în mod miraculos, simbolizează deschiderea unei porți în Europa care era dorită de mulți. În criptă, soarele nu strălucea niciodată, dar era luminată de un soare interior. Pe pereți erau desenate figuri geometrice, iar bolta conținea numeroase bogății, lucrări de-ale lui Paracelsus, clopoței miraculoși, lămpi și „cântece

artificiale". Mormântului Fratele Rosencreutz era sub altar, în boltă, iar pe pereți erau scrise numele Fraților.[19]

Dincolo de intriga legată de sursele de lumină artificială și de cântecele mecanice produse de diferite aparate, lucruri azi banale, acest document foarte special care este *Fama Fraternitatis* pare să istorisească, crede Yates, prin alegoria bolții, descoperirea unei noi filozofii sau redescoperirea unei vechi filozofii pe parcurs uitate, îndeosebi alchimică și legată de medicină și vindecare, dar preocupată de asemenea de numere și de geometrie și însoțită de producerea de miracole mecanice.[20] Ceea ce este important de subliniat, alături de Yates, este că acest document nu reprezintă numai un progres al științei, ci mai ales o iluminare de natură religioasă și spirituală. Ne aflăm aici, în fapt, la o răscruce a filozofiei și științei, într-o situație care a determinat ulterior separarea strictă a credinței și a spiritualității, în general, de legile mecanice ale universului, așa cum au fost ele dezvăluite de fizica modernă. Pentru a înțelege această tensiune, care a destrămat încercarea de a revela lumii o filozofie cuprinzătoare și sistematică, propovăduită de oameni profund religioși, anume de creștini germani reformați, de strictă credință evanghelică, trebuie să facem apel la o înțelegere mai largă a contextului politic și religios al Europei, aflată în zorii devastatorului Război de Treizeci de Ani. Așa cum se va vedea, devastarea nu a fost doar a construcțiilor politice, a orașelor și satelor, dar și a spiritului.

Acest lucru a fost posibil datorită unei conjuncturi foarte speciale a istoriei Europei centrale, unde un curent spiritual de natura iluminismului rozicrucian a fost asociat cu speranțele de reînnoire politică și de reformă religioasă, imediat după moartea împăratului Rudolf al II-lea. Deși publicarea celor două manifeste rozicruciene a avut loc la Cassel, în Palatinat, curentul de idei asociat acestor publicații nu este ușor de localizat. Acest curent a fost constituit de numeroase replici, contra-replici, variante, broșuri și scrisori trimise de numărоși învățați către membrii Ordinului, scrisori în care cereau să fie primiți în Frăție. Cum nici unei scrisori nu i s-a răspuns vreodată, misterul nu a făcut decât să sporească, din moment ce manifestele urmăreau să-i facă pe cei învățați să li se alăture, să dialogheze și să-și împărtășească unii altora preocupările și descoperirile, contribuind astfel la progresul cunoașterii. Dar și reprimarea acestei mișcări, considerată anti-iezuită și anti-habsburgică, a contribuit inițial la răspândirea ideilor sale, dar sub forma furorii rozicruciene și a reprimării ei ca expresie a vrăjitoriei malefice, anti-creștine. Cum remarcă Yates, există o sumedenie de suflete simple care, sub anonimat sau folosind doar inițialele numelor lor, tipăresc apeluri către Frații R. C., exprimându-și admirația și cerând să fie admiși în Ordin. Alții elaborează lucrări mai ample, menite să le atragă atenția acestor misterioși Frați R. C. În opoziție, contestatarii insistă vehement asupra caracterului subversiv, impietății și practicilor magice pe care le-ar promova membrii acestei Frății obscure.[21] Nici nu este de mirare, de altfel, că „furoarea rozicruciană" stârnită ca replică la publicarea Manifestelor a dat naștere unor opinii și atitudini atât de divergente. În timp ce unii erau atrași de posibilitatea nemaiîntâlnită de a intra în legătură cu niște personaje misterioase, posesoare ale unei cunoașteri și puteri superioare, alții erau de-a dreptul mânioși și speriați de răspândirea unei influențe nefaste propagată de magicieni și agitatori primejdioși.[22] Vânătoarea de vrăjitoare ce a urmat evenimentelor politico-religioase, anume devastarea Boemiei de către trupele catolice în 1620, este relevantă pentru teama stârnită de propunerile de reformă cuprinzătoare a cunoașterii divine și umane. În Germania se publică manifeste contrare, ca *Avertisment împotriva scârnăviei rozicruciene*, iar în Franța, loc îndeosebi propice rezonanței anti-protestante, se publică scrieri anonime ce avertizează asupra *Înspăimântătoarei Înțelegeri făcute între Diavol și Cei ce se pretind Nevăzuți*. Nu este de mirare că numeroși oameni acuzați ca rozicrucieni au fost condamnați ca vrăjitori la Malines, în Brabant, sau că opinia răspândită de opozanții lor în Franța este fermă în privința spânzurării sau tragerii pe roată a tuturor indivizilor de teapa lor.[23] De altfel, furia anti-rozicruciană de după 1620 coincide în Franța cu mișcarea de progres a Contrareformei și cu efortul decisiv al Bisericii de a relua controlul politic și religios după Conciliul de la Trento și, mai ales, de a creștina masele încă profund păgâne.[24]

Așa cum subliniază în repetate rânduri Yates, mișcarea rozicruciană a fost discreditată prin eșecul dezastruos al mișcării politice palatino-boemiene.[25] Asta pentru că înflorirea mișcării rozicruciene se datorează în mare parte speranțelor de reînnoire spirituală, socială și politică, mai ales prin reconfigurarea echilibrului de putere dintre principii protestanți și cei catolici. Nu trebuie uitat că după declanșarea Reformei religioase, ruperea echilibrul instabil dintre forțe, prin alianțe și contra-alianțe, putea duce la un dezastru atât pentru o parte, cât și pentru alta. Mai mult, tensiunile religioase și politice amestecate puteau duce și la re-evaluarea unor concesii și dovezi de bunăvoință anterioare, cum a fost cazul târziu al revocării de către Ludovic al XIV-lea a Edictului de Toleranță de la Nantes.[26] În cazul de față, amenințarea întrevăzută de Habsburgi era chiar consolidarea Uniunii Principilor Protestanți Germani, la a cărei conducere venea Frederic al V-lea, Elector Palatin, căsătorit în 1613 cu Elisabeta, fiica regelui Angliei, Iacob I. Nunta dintre cei doi a reprezentat o speranță pentru protestanții europeni și a trezit o mare simpatie atât în Anglia, cât mai ales la Heidelberg. Căsătoria dintre „Tamisa și Rin", așa cum era simbolic înfățișată, continua în imaginația protestantă efortul întreprins de bunica tinerei Elisabeta, de către Elisabeta

I, efort de limitare a puterii catolice habsburgice pe continent.[27] Constituirea unei Curți pe jumătate engleze la Heidelberg deschidea englezilor un nou drum pe continent.

Simpla căsătorie a lui Frederic cu Elisabeta nu era suficientă pentru declanșarea catastrofei europene din secolul al XVII-lea. Ceea ce a determinat declanșarea ei a fost ruperea acestui echilibru fragil, în spatele căruia se acumulaseră tensiuni extraordinare, geopolitice și religioase. Din punct de vedere geografic, Palatinatul devenit vârf de lance al Uniunii Principilor Protestanți ar fi ridicat un obstacol suplimentar și ar fi fragmentat și mai mult posesiunile habsburgice pe continent. Încă din secolul anterior, obsesiile în oglindă ale Împăratului Roman de Neam German și ale Regelui Franței erau legate de împresurarea Franței de posesiuni habsburgice, respectiv de obstacolul imens ridicat în calea deplasărilor habsburgilor de către Franța.[28] Dar nici acest motiv geografic nu ar fi fost suficient dacă dominația habsburgică nu ar fi fost amenințată de întărirea Uniunii Principilor Protestanți și pretenția lor la coroana Boemiei.

Capitală a Imperiului în timpul domniei lui Rudolf al II-lea, Praga cunoscuse, alături de întreaga Boemie, o mișcare de reformă religioasă pe care împăratul o tolerase. Mai mult, sub Rudolf, Praga devenise o cetate a Renașterii, un mare creuzet de idei, o Mecca pentru toți cei care se interesau de studii ezoterice și științifice, de la John Dee la Giordano Bruno și Johannes Kepler.[29] Biserica boemiană fondată de Jan Hus era acum, după moartea împăratului, amenințată cu desființarea de către noul rege al Boemiei, Ferdinand de Stiria, încoronat în 1617. În tensiunea ce a urmat încoronării și politicii de intoleranță radicală, în cursul unei adunări tumultuoase la Praga, doi catolici au fost aruncați de la fereastră (defenestrați, în termenii epocii), ridicând tensiunea cu încă un grad. Sub presiune, boemienii au ținut să se respecte caracterul electiv al Coroanei Boemiei, împotriva celui ereditar susținut de Casa de Habsburg, și i-au oferit în august 1619 coroana lui Frederic, Electorul palatin. Cum Frederic devenea și rege al Boemiei, el putea să cumuleze două voturi în alegerea Împăratului Roman de Neam German, ceea ce reprezenta un risc prea mare de constituire a unei majorități electorale împotriva Habsburgilor catolici.[30] Acceptarea coroanei Boemiei de către Frederic devenea, astfel, o declarație de război față de puterile catolice. Prin urmare, trupele catolice spaniole au traversat Rinul pe 5 septembrie 1620 și au ocupat Oppenheim și întreg Palatinatul. În câteva zile, orașul Heidelberg, precum și universitatea sa, centru al culturii protestante, urmau să fie devastate, iar cărțile impresionantei *Bibliotheca Palatina* să fie trimise la Roma.[31] Câteva săptămâni mai târziu, catastrofa avea să fie completă. La 8 noiembrie 1620, armatele lui Frederic au fost zdrobite în lupta de la Muntele Alb, lăsând Praga fără apărare. Execuții de masă sau „purificări" au înfrânt orice rezistență, Biserica Boemiei suprimată și țara întreagă devastată. În Războiul de Treizeci de Ani care începea, notează Yates, Palatinatul avea să sufere mai mult decât orice altă regiune a Germaniei.[32]

Începutul Războiului de Treizeci de Ani a însemnat pentru Palatinat o Renaștere eșuată, după scurta influență a Elisabetei, ce aducea cu ea înflorirea Renașterii târzii a Londrei lui Iacob I. Dar a fost și expresia unui Iluminism timpuriu, așa cum este el reflectat de Manifestele rozicruciene. La Heidelberg, concluzionează Yates, pentru o scurtă vreme, oamenii au sperat în sfârșitul unei nopți, în iluminarea unor zori prevestind o nouă eră.[33] O eră în care reînnoirea cunoașterii să folosească tradițiile alchimice și esoterice ale Renașterii, dar să se deschidă și spre noile orizonturi ale științelor matematice și fizice. Contrareforma, propaganda iezuită, vânătoarea de vrăjitoare și denunțarea superstițiilor, precum și atitudinea de reacțiune raționalistă, au dus la separarea sferelor intelectuale și la dezvoltarea unei științe matematice a naturii. Prin Descartes, Galilei și Newton, știința modernă a început să dezvolte o lungă serie de modele fizico-matematice, complet separate de cunoașterea omului ca atare și a legăturilor sale intime cu planul divin, supra-uman. Izolat ca superstiție, acest domeniu va rămâne pentru tot restul istoriei europene ca teren al irealului, fabulosului și al ridicolului pre- sau anti-științific.

Note:

1. Frances A. Yates, *Iluminismul rozicrucian*, trad. rom. Petru Creția, București, Humanitas, 1998.
2. André Chastel, *Le sac de Rome, 1527*, Paris, Gallimard, 1984.
3. John Shearman, *Manierismul*, trad. rom. Romeo Nădășan, București, Meridiane, 1983.
4. Carl E. Schorske, *Viena fin-de-siècle. Politică și cultură*, trad. rom. Claudia Ioana Doroholschi și Ioana Ploeșteanu, Iași, Polirom, 1998. Vezi și Allan Janik și Stephen Toulmin, *Viena lui Wittgenstein*, trad. rom. Mircea Flonta, București, Humanitas, 1998.
5. Frances A. Yates, *Iluminismul rozicrucian*, p. 5.
6. Pentru o discuție despre alchimia renascentistă, vezi Mircea Eliade, *Făurari și alchimiști*, trad. rom. Maria și Cezar Ivănescu, București, Humanitas, 2008.
7. Francis Bacon, *Cele două cărți despre excelența și progresul cunoașterii divine și umane*, trad. rom. Dana Jalobeanu și Grigore Vida, București, Humanitas, 2012.
8. Demonstrația lui Yates este legată de dorința lui Bacon de a se distanța atât de teoriile matematice ale lui John Dee, considerat un „mag renascentist", un „vrăjitor" cu puternice influențe asupra rozicrucienilor, cât și de cele astronomice ale lui Copernic, considerat prea apropiat de Giordano

Bruno. Vezi Frances A. Yates, *Iluminismul rozicrucian*, p. 145. Vezi și Frances A. Yates, *Giordano Bruno and The Hermetic Tradition*, Chicago, The University of Chicago Press, 1991.

9. În contextul în care reacțiile de panică din Franța, provocate de răspândirea Manifestelor rozicruciene, promovau prin diferite publicații o asociere între Diavol și membrii Frăției, pretinși nevăzuți, Descartes, fire meditativă și mai retrasă, a făcut eforturi de a-și frecventa mai asiduu prietenii, de „a se face văzut", pentru a elimina orice suspiciune. Așa cum știm, Descartes a participat la asediul trupelor catolice asupra Boemiei și la bătălia de la Muntele Alb și ocuparea Pragăi în 1620, înrolat fiind în armata ducelui de Bavaria. În iarna anului 1619, încartiruit undeva pe Dunăre, Descartes și-a petrecut mai tot timpul într-o serie de meditații profunde, dar a intrat și în contact cu persoane care aveau informații despre Frăția rozicrucienilor. Asediul Pragăi, peregrinările prin Boemia devastată de invazia catolică, meditațiile boemiene despre rolul matematicii în înțelegerea naturii, toate acestea îl făceau extrem de „suspect" la întoarcerea sa la Paris în 1623. Vezi Frances A. Yates, *Iluminismul rozicrucian*, pp. 137-139.

10. Giordano Bruno, *Despre eroicele avânturi*, trad. rom. Smaranda Bratu Elian, București, Humanitas, 2009.

11. Vezi această perspectivă a „creșterii" și „dezvoltării" științelor naturii la începutul modernității la Steven Weinberg, *Lumea explicată. Descoperirea științei moderne*, trad. rom. Dan Nicolae Popescu, București, Humanitas, 2017. Pentru o abordare mai nuanțată, vezi Arthur Koestler, *Les somnambules. Essai sur l'histoire des conceptions de l'Univers*, trad. fr. Georges Fradier, Paris, Calmann-Lévy, 1960.

12. Cele două manifeste se intitulează *Fama Fraternitatis sau O dezvăluire a fraternității preanobilului ordin al crucii cu trandafiri*, respectiv *Confessio Fraternitatis sau Mărturisirea vredniciei de laudă fraternități a preacinstitului ordin al rozicrucienilor către toți învățații Europei*.

13. Frances A. Yates, *Iluminismul rozicrucian*, p. 44.

14. *Ibidem*, p. 57.

15. *Ibidem*, p. 58.

16. *Ibidem*, p. 58.

17. *Ibidem*, p. 58.

18. *Ibidem*, p. 59.

19. *Ibidem*, p. 59.

20. *Ibidem*, p. 59.

21. *Ibidem*, p. 116.

22. *Ibidem*, p. 114.

23. *Ibidem*, p. 129.

24. Robert Muchembled, *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe – XVIIIe siècle)*, Paris, Flammarion, 1978, p. 44.

25. Frances A. Yates, *Iluminismul rozicrucian*, p. 125.

26. Jules Michelet, *Louis XIV et la révocation de l'Edit de Nantes*, Paris, Flammarion, 1985.

27. Frances A. Yates, *Iluminismul rozicrucian*, p. 19.

28. Fernand Braudel, *Ecrits sur l'histoire*, Paris, Flammarion, 1990.

29. Frances A. Yates, *Iluminismul rozicrucian*, p. 30.

30. *Ibidem*, p. 31.

31. *Ibidem*, p. 43.

32. *Ibidem*, p. 38.

33. *Ibidem*, p. 43.

Bibliography:

Chastel, André, *Le sac de Rome, 1527 / The Sack of Rome, 1527*, Paris, Gallimard, 1984.

Eliade, Mircea, *Făurari și alchimiști / The Forge and the Crucible*, București, Humanitas, 2008.

Muchembled, Robert, *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe – XVIIIe siècle) / Popular culture and elite culture in France, 1400-1750*, Paris, Flammarion, 1978.

Yates, Frances A., *Giordano Bruno and The Hermetic Tradition*, Chicago, The University of Chicago Press, 1991.

Yates, Frances A., *Iluminismul rozicrucian / The Rosicrucian Enlightenment*, București, Humanitas, 1998.